

Az Öreg Debreceni Énekeskönyv keltezése

Három negyedréte alakú (in quarto) kiadással summázta e református gyülekezeti énekeskönyv történetét a zenetudomány, s szembeállítja a múlt század elején elfogadott első hivatalos református énekeskönyv szerkesztésével és bevezetésével (ezt 1806-ban Benedek Mihály szerkesztette).

Fekete Csaba református lelkész a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának tudományos főmunkatársa.

Évszámokba sűrítve: 1736, 1778, 1806.

Elsősorban Csomasz Tóth Kálmán himnológiai munkásságának köszönhető, hogy a tudomány ezt így fogadta el. A parochiális könyvtárak számára kiadott *Református egyházi könyvtár* című kiadványsorozat XXV. köteteként jelent meg himnológiai kézikönyve (*A református gyülekezeti éneklés*. Bp. 1950). E munkában összegezte – mint az 1948-as református énekeskönyv szerkesztője – előtanulmányait és állásfoglalását. Az „öreg” elnevezést múlt századi szóhasználatból mentette át. E kérdésben főforrása, idősb Révész Imre, már a múlt században magyarázta a jelzöt, s bizonyos nem akadt volna az énekeskönyv e típusának jelképesebb megnevezése.¹

Csomasz Tóth Kálmán aztán a RMDT XVI. századi kötetében is vázolta a debreceni énekeskönyvek történetét, amelyet Papp Géza a XVII. századi kötetben tovább bővített.² A XVIII. századi kiadások részletesebb elemzése azóta elmaradt.

Mindmáig az a közfelfogás, hogy a két ismeretes XVIII. századi (fennmaradt és a szakirodalomban is elemzett) *in quarto* nyomtatott kiadás közül az 1736-ban megjelent számít az énekeskönyv-típus első kiadásának, ettől az 1778. évi csak a himnuszok dallamának közlésében különbözött. A többi kiadás ezek kislakú (12°) utánnomásaként értelmezhető. A harmadik 1806-ban megjelent *in quarto* kiadást amolyan zárókönek szokás értelmezni.

A valós helyzet bonyolultabb. Ez alkalommal az összetett kérdés egy részével, csupán a címben foglalt keltezési kérdéssel foglalkozom.

A legkorábbi kiadás

Az 1736. évi nagyalakú kiadás *nem első tagja* annak a sorozatnak, amelyet az *öreg* jelzővel méltán illethetünk. Az ezerhétszázharminc évében megelőzte több kislakú kiadás, amelyek beosztásukat és tartalmukat tekintve már teljesen azonosak. A tizenkettedrét formátum mindvégig megmaradt, s az *öreg* jelző a *kézben viselő könyvek* között elég vaskos kötetkére valóban jól ráillik.³

¹ Az *öreg* szó jelentésárnyalatai között régen is megvolt a 'senex, agg, vén', tehát az énekeskönyvvel kapcsolatosan a *régiség* akaratlanul is érződött. A 'magnus, groß, vaskos' jelentésére a formátumhoz képest valóban tömzsi kötet alakja alkalmat adott. Ezt az árnyalatot idősb Révész Imre méltán hangsúlyozta (*A magyarországi ref. egyház közönséges énekeskönyvéről*. Debrecen 1866.) Csomasz Tóth Kálmán említett munkája 159. lapján első sorban az 1778. évi kiadásra értelmezi az *öreg* jelzöt, pedig valójában a kislakú erre még inkább rászolgált. Átlagos méretei: 8,5 x 14,5 cm a könyvtábla, és 7 cm vastag a kötetke. Fatáblás, díszes kötésben még vastagabb. Révészre többször hivatkozik Csomasz Tóth, lásd ugyanott a 168. lapot.

² *A XVI. század magyar dallamai*. Bp. 1958. (Régi magyar dallamok tára. 1.) 80. 87., további irodalmi utalásokkal. *A XVII. század énekelt dallamai*. Bp. 1970. (Régi magyar dallamok tára. 2.) 25–29., 58–61.

³ A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára példányát vizsgáltam, raktári jelzete B 1125.yy, e kiadást újabban a hazai bibliográfia is regisztrálja, lásd *Magyarország bibliographiája*. 1712–1860. VII. Pótlások... Bp. 1989. 74. – a Bp. Egyetemi Könyvtár csonka példánya alapján.

A kiadvány elsőnek tekinthető tagja azonban még a XVIII. század harmadik évtizedénél is korábbi. 1723-ban jelent meg két kiadásban is a debreceni nyomdász, Visky Pál műhelyében. Az énekeket és az énekverseket is számozta, a korábbi, pl. lőcsei kiadások számozatlanul nyomtatták a himnuszokat és egyéb dícséreteket.⁴

E kiadás előkészítése és megállapodása homályban van mindmáig. Eme típus egyetlen kiadása elé sem készült előszó, s nem ismeretesek olyan levéltári adatok sem, mint a következő század hivatalos és országos énekeskönyvével kapcsolatosan. Annyi látszik valószínűnek, hogy a XVII. század végére az énekkincs javarészt magába olvasztó típus – egészen apró sorrendi és szerkesztési eltérésekkel – kialakult, s a folyamatos átalakulást csak megpecsételte a feldúlt debreceni nyomda újraélédeése, ahol az egyik fontos kiadvány a század elején éppen ez az énekeskönyv volt, s a református egyház történetében mindmáig az is maradt.⁵

Az *exemplar* kérdése

Az egykorú nyomdai szokások szerint a nyomdász vagy maga a nyomtató intézet keze ügyében tartott egy mintagyűjteményt. Gyakran újranymott kiadványok mintáit. Ezeket másolták újranymoskor.

A XVIII. században megszűnt a protestáns énekeskönyvek bártfai-lőcsei vonala – korábban a lőcsei mindjárt átvette a debreceni kiadványok előnyeit, ezekkel a XVII. század folyamán újra meg bővültek a többi kiadványok. Mostmár a debreceni típus primátusa kétségtelen volt, s Kassa, Pozsony, Győr utánnyomásai valamelyik debreceni példány alapján készültek. Ezt a címlapra is oda nyomtatták, vagy latinul vagy magyarul. Ezt jelenti tehát *A debreceni exemplár szerint, vagy a Juxta exemplar Debreceniense* ill. *debreceni formára* kifejezés.⁶

Zeneileg ennek az a következménye, hogy a viszonylag jó debreceni dallamnyomáshoz mérten a másutt készült kiadásoké sokkal silányabb. Különösen a század második felében. Az sem ritka, hogy az 1778. évi második *in quarto* kiadás után is olyan kiselakú kiadásokat vesznek mintának, amelyek nem tartalmazzák a himnuszrész dallamait.⁷

Maróthi énekeskönyve, a *hármóniás zsolnárok* után a debreceni minta azt jelentette volna, hogy a zsolnárdallamokat módosítójelekkel nyomtatják. A nyomdai példatárban azonban csak korábbi kiadás volt, tehát még a század végén is az 1730-as években készült debreceni kiadást veszik mintának egyes kiadásokhoz.

Van tehát dallamokkal, és himnusz dallamok nélkül készült kiadás is a század végén, illetve a dallamok közlésében is a század első feléből vagy a Maróthi utáni megoldásból származó fajta.

Egy kései, nagyalakú kiadás

Bibliográfiai leírásokból ismeretes, a szakirodalomban sem hiányzik említése, mégis (amint már megemlítettem) az 1806-ban *in quarto* nyomtatott kiadást sokszor össze-

⁴ A Debreceni Református Kollégium könyvtárából az ötvenes évek – úgymond – *duplumcsere-akciója* óta hiányzik, holott talán két példány is volt belőle. Szintén nem került elő a nemzeti könyvtár (kötése miatt is számon tartott) példánya, amely a Várba költözés óta lappangott. Idősb Révész Imre könyvtárából a Debreceni Egyetemi Könyvtárra került mindkét példány címlaptalan, egyik kiadásból sem sikerült hiánytalan példányt találnom.

⁵ A nyomda történetére lásd Benda Kálmán – Irinyi Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda*. Bp. 1961. Kiadványjegyzék az elszámlások és korábbi bibliográfiai tételek alapján, 321–407. A bibliográfiai pótkötetek gyakran csak ennek alapján említenek számos debreceni énekeskönyvi kiadványt, lásd főntebb a 2. jegyzetben említett kézikönyv V–VIII. kötetét.

⁶ Lásd a 2. jegyzetben említett kézikönyvet, VII. kötet, 283–284.

⁷ Az Ellinger, Weber, Patzkó stb. nyomtatta énekeskönyvek zenei sajátosságaival és nyomtatásával másutt külön tanulmányban foglalkozom. Pl. az 1806. évi kassai kiadásban sincsenek *diés*sek.

tévesztik az ugyanazon évben megszerkesztett új énekeskönyvvel, amelyet szerkesztője miatt inkább Benedek-féle énekeskönyvnek kellene neveznünk.⁸

Az 1806-ban készült kiadást mégsem mondhatjuk az Őreg Debreceni Énekeskönyv 3. nagyalakú kiadásának, mert az adatok eddigi vizsgálata arra utal, hogy lehetett több nagyformátumú kiadása. Lehetséges, hogy már a XVIII. században is, de a XIX. század elején mindenképpen. Ez az 1806. évi nagyalakú tehát – esetleg az 1809. évi kiadás is – még az Őreg Debreceni Énekeskönyv énekeit tartalmazta változatlanul, amelynek zsolnárrészét Debrecenben még 1817-ben is kinyomtatták, de a dícséreték szövege már az akkori új, a Benedek-féle énekesből volt.⁹

A legkésőbbi tizenkettedrét kiadás

A kisalakú kiadás Debrecenben mindig 12° formátumú volt, bár a század második felében a debreceni mintára másutt nyomtatottak között vannak 8° alakúak. A klasszikus formátum legutolsó lenyomata jelenlegi ismereteim szerint Pozsonyban, 1816-ban készült. Nem a nagyalakú kiadás volt tehát az egyetlen, amely a Benedek-féle énekeskönyv szerkesztésével és kiadásával egy időben még megjelent, hanem volt legalább egy, valószínűleg több kisalakú kiadása is. Ezt azonban ép példányok hiányában pillanatnyilag csak gyanítjuk.¹⁰

A kései kiadások mindenben alátámasztják azt, amit Csomasz Tóth Kálmán is hangsúlyozott, hogy a gyülekezetek az egyházi vezetés döntése ellenére helyenként tovább ragaszkodtak az akkori régi énekeskönyvhöz, és nem mindenütt alakult símán a Benedek-féle énekeskönyv elfogadása.

Összegzés

— Az Őreg Debreceni Énekeskönyv teljesen változatlan szöveggel és szerkezettel 1723 és 1816 között csaknem évente ismételt megjelent.

— A XVI–XVII. századi református énekkincs javát felölelte, és a múlt század elejéig tovább örökölte. A XVII. század végén méltán volt tekintélye az énekeskönyv eme fajtájának. Rászolgált mind a gyülekezetek hagyományos ragaszkodására, mind a mai himnológia becsülő értékelésére. A helyesbített keltezés, a kitágított időhatárok ezt a rangot súlyosbítják.

— Hitéletben és művelődésben maradandó hatását az erdélyi (Koloszvárott kiadott) énekeskönyvvel szembesítve érzékelhetjük. A XVIII. század elején már megérlelődött reformtörekvések Erdélyben a század folyamán két ízben újraserkesztett énekeskönyv mutatja. Egyidejűleg megjelennek a kegyességi énekeskönyvek, köztük leghatásosabb Ráday Pál *Lelki hódolása* és Szőnyi Benjámíné, a *Szentelek hegedűje*. S még olyan fontos kezdeményezés is, mint Maróthi *hármóniás zsolnárai*, erősen hatottak a gyülekezeti életre és a hitbéli magatartásra. Ennek ellenére a hagyományos magyar református gyülekezeti énekeskönyv eme típusa egy évszázadon át teljesen érintetlen maradt.

⁸ Lásd korábbi dolgozatomat: „A Benedek féle énekeskönyv (1806) néhány kérdése”, *Református Egyház XLV* (1993) 35–38. A kiadástörténet további részleteivel, levéltári források alapján, külön tanulmányban foglalkozom. – Az Őreg Debreceni Énekeskönyv 1806. évi kiadásának egyik példányához a leltárnyomtatásban odajegyezte Bujdosó Lajos múlt századi lelkész-könyvtáros: „*Néhai Szotyori Nagy Károly volt debr. orgonistánál vevett el.*” Varga Zsigmond későbbi igazgató-professzor kezével a folytatás: „*Megkerült 1934. szept. 10. Dr. Herpay Gábor vm. főlevéltáros adta vissza.*” Valószínűleg a levéltárba került családi iratok között találta. A példány Lugossy József volt, ma is megvan, H 1089 jelzetű.

⁹ Megállapításaim az előző jegyzetben említett levéltári kutatások és kéziratok tanulmányom adatain alapulnak.

¹⁰ Debreceni Református Kollégium, Nagykönyvtár, jelzete H 3989, *A debreceni forma szerint*. Landerer nyomda, Pozsony–Pest. Csomasz Tóth Kálmán szavai szerint a korábbi énekeskönyv „itt-ott még fennmaradt példányai, egészen az 1806-ban megjelent utolsó kiadásig, a legnagyobb megbecsülésre méltók”; lásd idézett műve 160. lapján. Az Őreg Debreceni Énekeskönyv becse valószínű, ezt az itt megemlített korábbi és későbbi kiadások csak megerősítik, s egyúttal Csomasz Tóth Kálmán adatait helyesbítik.

INNEPI ÉNEKEK.

168.) A D V E N T R E.

A Keresztyénségben Igaz Vallás az Hitben: Hogy
 hiddjünk edgy ISTENben, Atya', Fiu', és Szent
 Lélektlen; Menynek, Földnek, Tengernek Ő edgy
 Teremtőjében.

2. Hiszünk a' Krístusban, ISTENnek edgy Fijában,
 Mi kegyes Szószóllónkban, Idvezítő Jésus Krístusban,
 Kit Adámnak ígére A' Szent Paraditsomban.

3. A' Gábríel Angyal Názáretbe küldeték; A'
 Szűz meg-virágozék, Szent Lélektől gyümölsözteték;
 Jó hír nekünk mondaték; Hogy Meg-váltónk születnék.

4. Bethlemben születék, Angyalok meg-jelenték,
 Pásztoroknak hirdeték; Hogy UR Krístus nekünk szü-
 leték; Nagy öröm hirdették, Idvesség meg-adaték:

5. Jászolban feküvék, A' Pásztorok meg-lélék,
 Az Angyalok ditsérék, Ditsőségét ott meg-jelenték,
 Békeség, jó-akarát E' földre hirdették.

6. E' Krístus kínt valla, A' kereft-fán meg-hala,
 F F 3 Ö

Az Öreg Debreceni Énekeskönyv 1778. évi kiadásának egy oldala